

KGAOLO YA PELE

1.1 MATSENO

Ka ngwaga wa 1935 go gatišitšwe *Tša Bophelo bya Moruti Abraham Serote*, (1865-1930) ka Ramaila e lego taodišophelo le *Kxomo 'a Thswa*, (Phala, 1935) e lego kgoboketšo ya diretotumišo tšeo di kgobokeditšwego ke Phala ka taelo ya Kgoši Sekhukhune. Dingwalo tšeo ke mathomo a dingwalo tša sebjalebjae tša Sepedi. Ditiragatšo tša mathomo tše di gatišitšwego, e lego tša sebjalebjae, ke *Lethabo la Bošexo bya Morena* (1938) ya go ngwalwa ke G. Schwellnus le *Bošexo byo Bokxetwa* (1939) yeo mongwadi wa yona a sa tsebjego.

E šetše e le mengwaga ye masometshelaseswai ge sengwalo sa mathomo sa sebjalebjae se gatišitswe. Le ge diterama tše dingwe di ngwadilwe go tloga mengwageng yona yeo, ga go ešo gwa hlalošwa tšwetšopele goba go gola ga diterama tšeo e ka bago tša bogologolo. Ge go nyakwa go hlalošwa tšwetšopele go swanetše go hlokomelwe ditaba tše pedi, e lego (a) go kgonthišiša ge go na le diterama tše di lekanego gore go kgonwe go hlalošwa tšwetšopele/kgolo ya tšona le (b) go nyakišišwe gore ga go na le diterama tša bogologolo le ka moo di ilego tša hlohleletša tšwetšopele ya diterama tša Sepedi ka gona goba go gola ga diterama tšeo e ka bago tša bogologolo.

Ge go ka hlokomelwa dingwalo tše di gatišitšwego, go tlo lemogwa gore go na le dikanegelo le direto tša bogologolo tšeo di šetšego di kgobokeditšwe tša ba tša gatišwa. Go lemogwa gape gore ga go na le dikgatišo tša diterama tša bogologolo. Le ge go le bjalo, banyakišiši ba bangwe bjalo ka Finnegan le Dhlomo ba ngwadile gore le nakong ya bogologolo diterama di be di le gona.

Bjale go yo lekodišišwa maikemišetšo a lengwalophatišišo le.

1.2 MAIKEMIŠETŠO

Go hlaloša histori e lego kgolo goba tšwetšopele ya diterama tša Sepedi, go tlo nepišwa diterama tše di ngwadilwego le tša go gašwa ke radio, tša ba tša gatišwa. Ditiragatšo tše di tlo hlalošwa bjalo ka ditšweletšo tša setšo. Gape tlhalošo yeo ya histori ya diterama tša Sepedi e tlo bontšha (a) ka mo dingwalo tša tiragatšo tša sebjalebja di tšweletšago phetogo ya bophelo (e lego setšo) bja Bapedi ka gona le (b) ka fao bokgoni bja bangwadi bo tšweletšego (godilego) ka gona. Ka lebaka la phetogo yeo, gona ditiragatšo tše di tlo bitšwa tša sebjalebja, ka ge di lebane le ditiragalo tša selehono. Ke ka tsela yeo diterama di yo go hlopšha go bontšha kgolo le tšwetšopele ya terama ya Sepedi. Yona tlhopho yeo ke nepokgolo ya nyakišišo ye. Le ge go le bjalo go na le basekaseki bao ba lemogago mathata a tlhopho yeo.

1.3 MATHATA A BREED (1956)

Breed (1956: 93) ge a ngwala thesisi ya gagwe o thoma ka go hlopha diterama go ya ka histori ya tšona. Yona taba yeo ke mathata, ka gobane tlhopho ye e laolwa ke dikokwane tše pedi, e lego '*tye van vooruitgang*' le '*geestelike opbloei*'.

Ge a lebantšha polelo ya gagwe le diterama tša Sepedi o re, ka ngwaga wa 1954 go be go se na diterama tše di lekanego tše di ka hlophelwago go laetša kgolo goba tšwetšopele ya ditiragatšo tša Sepedi. O bolela gore go na le mathata a tlhopho go feta a dikanegelo. O tiiša taba yeo ka go re:

'n Bevredigende indeling van die toneelstukkies is onmoontlik, omdat daar geen duidelike strominge is waarop ons dit kan baseer nie. Ek gee hier dus net 'n chronologiese lys van die toneelstukke met 'n kort bespreking by elk.

Mathata a Breed a lebane le gore ngwageng woo wa 1956 go be go na le diterama tše tlhano fela, tšeo go di hlopha go laetša kgolo le tšwetšopele, go bego go sa kgonagale. Ka go realo, maikemišetšo a nyakišišo ye, ke go tšwela pele go tsoma tharollo ya tlhopho ya diterama tša Sepedi.

Breed o boletše gore ga go kgonege go bona kgolo ya diterama tša Sepedi ka lebaka la tlhokego ya diterama tšeo di lebanego. Taba yeo e fetogile, ka gobane go tloga nakong yeo bangwadi ba diterama ba hlohleleditšwe go ngwala diterama. Ka go realo mathata a Breed a ka se sa ba gona, ke go re tlhopho e ka tšweletšwa, ka gobane '*die strominge*' tšeo Breed a di boletšego di a bonagala.

1.4 TERAMA YA SEPEDI: 1935-1994

Kgaolong ya mathomo go boletšwe ka ga phatlalatšo ya sengwalo sa terama ya bogologolo le ya sebjalebjae. Bjalo ka ge tiragatšo e le legoro le legolo la dingwalo tša Sepedi, go bohlokwa go nyakišiša modu wa yona go tšwa dingwalong tša Sepedi. Kgaolong ye go bohlokwa go lekola ka boripana histori ya terama ya Sepedi go tloga ka 1935 go fihla ka 1994. Histori ye e tlo hlalošwa go ya ka paka ya palo ya phatlalatšo.

1.4.1 Terama: Go tloga ka 1935-1940

Magareng ga mengwaga ye ya ka godimo go gatišitšwe ditiragatšo tše tharo fela, e lego *Lethabo la Bošexo bya Morena* (Schwellnus, 1938) le *Bošexo byo Bokxetwa* (1939), yeo mongwadi wa yona a sa tsebjego, gammogo le *Maaberone* (Franz, 1940). Nako ye e be e tloga e nyamiša kudu mabapi le go gatišwa ga papadi ya Sepedi, ka gobane bangwadi ba be ba se ba tlwaela go ngwala tiragatšo.

1.4.2 Terama: Go tloga 1940-1950

Lebaka le le tloga le laetša kgolo ya terama, ka ge go kgonnwe go gatišwa dipapadi tše tlhano. Le ge kgolo ye e fokola, mohlomongwe lebaka ke go

re setšhaba sa Bapedi se bone tiragatšo bjalo ka ge e se selo se se tsebjago kudu. Go ka thwe teatere e be e se ya tloga e hloma medu ka tshwanelo. Go gatelelwa gore terama ya *Maaberone* (Franz, 1940) ke ya mathomo yeo e phatlaladitšwego mo Sepeding. Ka papadi ye, Franz o lekodišišitše ditlwaelo tša setšo sa morafe woo o sego wa fahlošwa go tša thuto, a be a di bapetša le tša sebjalebjae. Tiragatšo ye ke pulamadibogo ya morero wa ka morago ga dithulano gare ga batswadi le bana ba bona. Tiragatšo ya bobedi yeo e tšweletšego ka morago ga yeo ya Franz ke *Tšhukudu* (1941) ya E.K.K. Matlala. Papadi ye yona e lebane le masetlapelo a ntwala ya gare ga Bapedi le Maswatse. Go lemogwa gore Matlala o hueditšwe kudu ke kanegelo ya Samsone le Delila go ya ka moo e laodišwago ke Henry Sweet ka mo go *An Anglo-Saxon Primer* (1900).

Magareng ga mengwaga ya 1942 go ya go 1947 ga gwa ba le kgatišo ya dingwalo tša dipapadi. Ka ngwaga wa 1948 Make o ile a gatiša *Sello sa Tonki le Pere*, e lego kanegelokgegeo ya dingwalo tša diphoofolo yeo ka yona a utollago mafokodi a motho wa nama. Wona ngwageng woo E.K.K. Matlala o ngwadile *Serogole* (1948). Ka go *Serogole* Matlala o tsinkela mathata ao a tlišitšwego ke diphetogo tša diindasteri le phedišano ditšhabeng tša magaeng. Tiragatšo ya mafelelo yeo e gatišitšwego lebakeng leo ke *Maaka ga se makhura* (1948) ya Ngoepe. Go yona o laodiša ka ga ditabana tša bana ba sekolo mehleng yeo papadi e ngwadilwego ka yona. Diterama tšeo go ka thwego ke tša mmakgonthe lebakeng leo, ke *Maaberone* (1940) le *Tšhukudu* (1941). Ka ngwaga wa 1949 ga se gwa ba phatlalatšo ya terama.

1.4.3 Terama: Go tloga ka 1950-1960

Mo lebakeng le go gatišitšwe fela dipapadi tše nne. Tiragatšo ya mathomo lebakeng le e ngwadilwe ke Kgatle yona e bitšwa *Se weleng dilo godimo* (1950). Mo terameng ye Kgatle, o tsinketše mathata a baithuti dikolong tše di phagamego le dikholetšheng tšeo di nago le madulo. Gantši barutwana ba bafsa ba be ba lomišwa ka nosi.

Terama ye nngwe yeo e tšweletšego nakong yeo, ke ya Make ye e bitšwago *Mokgelekegetha* (1954). Yona e theilwe godimo ga nonwane ya Mmutla, Tlou le Kubu. Nepokgolo ya mongwadi ke go laetša gore bohlae ga bo sepelelane le bogolo bja mmele, ka gobane le bafokotšana ba kgona go rotoša dimakatšo.

Franz o ngwadile *Modjadji* (1957) lona lebakeng leo. Yona ke papadi ya go balwa gomme ka go yona Franz o laodiša ka ga peo ya kgoši setšhabeng sa Balobedu ba gaModjadji.

Papadi ya mafelelo yeo e phatlaladitšwego lebakeng le ke *Kgašane* (1958) ya go ngwalwa ke Makwala. Mo terameng ye, Makwala o laodiša ka ga mathata a badumedi ba mathomo ba Kriste ba motseng wa gaboKgašane. Ka lebaka la go gomarela Sekriste, Kgašane o ile a bolawa.

1.4.4 Terama: Go tloga 1960-1970

Nakong ye go phatlaladitšwe dipapadi tše lesome. Bontši bja tšona e be e le tša maemo a godimo. Mo lebakeng le go lemogwa gore phatlalatšo ya mathomo ke ya Mogoba. Yena o ngwadile *Nnang* (1960). Ka mo go yona o utolla bofora le bogarigari bja dingaka tša setšo. Ka go *Tshekong* (1961) Moloisie o bapetša mekgwa ya tshepedišo ya melato kgorong ya Bodikela le ya setšo. *Tswala e a ja* (1964) ya Makgaleng e bolela ka ga ditaba tša histori. Yona e bolela ka ga mathata a malapa kudu a ka bogošing mo kgoši e nago le basadi ba bantši. Gantši bana ba kgoši ba fele ba baka bogoši ge tatagobona a hlokagetše.

Ka mo go *Dipapadi tše Kopana* (1965) Kgatle o lekodišiša mathata a phedišano ya Babaso ba metse ya ditoropong. *Kgoši Mmutle III* (1966) ya Phatudi e theilwe godimo ga ditaba tša histori. Mo terameng ya gagwe Phatudi o lekodišiša tšwelopele ya setšhaba sa Bakgaga nakong ya pušo ya kgoši Mmutle III. Papading ya gagwe ya mathomo e lego, *Mošwang wa Matuba!* (1966) Maredi o nyakorela dithulano tše di hlolwago ke ditlwaelo tša segagešo le tša Bodikela. O hlaloša bošoro le kotsi ya

ditagi/patše. Kgomoeswana ka mo go *Dithola tša Mahlaking* (1967), o hlokometše go se botegelane ga masogana ditabeng tša marato.

Lesang Bana (1968) ya Khomo e utolla mathata a bana le batswadi ba bona kudu ge go etla ditabeng tša marato a bana ba bona. Khomo o re batswadi ba tlogele go tsentsha nko mererong ya lerato la bana ba bona. Mo papading ye *Mo go fetileng kgomo* (1968) Maredi o nyakorela dithulano tše di hlolwago ke ditlwaelo tša segagešo le tša Bodikela. O gatelela gape le bohlokwa bja kgadi setšhabeng sa Bapedi. Maemo a kgomo Baswaneng le ona a gatelelwa ka mešogofela. Mminele ka mo go *Mahlodi* (1968), o tsinkela dithulano tše di hlolwago ke Sekriste le setšo gare ga Bathobaso. Ge mosadi ka setšo a hwetšwe ke monna, ga a swanela go nyalwa gape, eupša o swanetše go tsenelwa ke yo mongwe wa lapa, kudu bahlatlamani. Nako le nako rangwane wa tšona ke yena a swanetšwego ke maemo ao. Taba ye e thulana le Sekriste ka ge sona se re, ge monna a biditye, mosadi o lokologile, a ka itirela se a se ratago.

1.4.5 Terama: Go tloga 1970-1980

Mo lebakeng le go ngwadilwe dipapadi tše di šupago. Rammala o ngwadile *Rangwane ke go paletše* (1971), yeo go yona a lekodišišago mathatha a tatelano setulong sa bogoši. Nchabeleng o ngwadile *Sealogana* (1971). Mo go *Sealogana*, Nchabeleng o hlokometše mathata ao a hlolwago ke tshepedišo ya setšo le ya sebjalebja mererong ya setšhaba.

Go diterama tše šupa tše, go bile le tiragatšo e tee yeo e theilwego ditabeng tša histori e lego *Marangrang* (1972), ya Maloma. Marangrang e be e le mohlabani/mogale wa Bakone yoo a hlorišitšego ditšhaba le ditšhabana tikologong ya gaSekhukhune. O ile a fofotšwa ke dialoga tša gaMphahlele morago ga go fokotšwa bogale ke dipheko tša Sekhukhune.

E.K.K. Matlala o gatišitše *Tšhaka: Puku ya I.* (1976) yeo ka yona a tsinketšego merero yeo e lebanego le bogoši malapeng a mošate. Mo go *Naga ga di etelane* (1977) Serudu o hlokomedišitše mathata ao a welago

bafaladi dinageng tseo e sego tša gabobona. O gatelela gore legae la bomotho ga le na bosehlanyana. Nchabeleng o ngwadile tiragatšo ya *Leobu* (1977). Ka go *Leobu* o laetša bomenetša bja babuši dipušong tša selehono. Bopape mo terameng ya gagwe ya *Makgale* (1978) o laetša mathata a ka bogošing. Bothata bja mohuta woo bo befišwa le go feta ke ge bana ba kgoši e le mafahlana. Kgoši e utolla sephiri sa gore go tla buša mang e šetše e le morago, gomme taba ye e hlola tšhologo ya madi gare ga maloko a ka bogošing.

1.4.6 Terama: Go tloga 1980-1990

Dipapadi tseo di gatišitšwego lebakeng le, di akaretša merero ya go fapana. Tseke ka go *Bonang tša Bopudi* (1982), yena o utolla bomenetša le go hloka toka ga babuši ba ditšhaba godimo ga batho ba bona. E.K.K. Matlala o ngwadile *Tšhaka: Puku ya III* (1983) yeo go yona a hlokometšego merero yeo e lebanego le bogoši malapeng a mošate.

Maloma ka go *Ga a mo swanela* (1983) o tšweleditše mathata a malapa go akaretšwa meloko gare ga batswadi le bana ba bona. Ka go *Kelelagobedi* (1983) Serudu o tsinketše bojato, megabaru le go llela maemo ga motho wa nama. Nyatlo ka go *Ngwanaka* (1984) o lekodišitše mathata ao a hlolwago ke go hloka pelego ga mosadi lapeng. Mathata ao a malapa a akaretša le a meloko gape le a thulano gare ga batswadi le bana ba bona, bjalo ka ge a tšwelela ka go *Dikeledi* (1985) ya H.D. Bopape. Morero wa letsogolekobong le bommetlašapo la tlala o tšwelela papading ya Makgamatha ya go bitšwa *Tau Modulathoko* (1987). Go lemogwa gore mo lebakeng le go gatišitšwe diterama tše di šupago ka kakaretšo. Palo ye e sa gatelela kgolo le tšwetšopele ya terama ya Sepedi.

1.4.7 Terama: Go tloga 1990-1994

Go swana le go dipaka tše dingwe tša go feta, dipapadi tseo di gatišitšwego lebakeng le di akaretša merero ya go fapanafapana. Mo go *Šaka la pelo ga le tlale* (1990) Serudu o tšweletša mathata a go kgethela

bana ba bona basadi ao a hlolwago ke batswadi. Papading ya gagwe ya *Ditlamorago* (1991) Moswane o hlaloša tša mathata a barui bao ba hlorišwago ke mahodu le ka moo mahodu a a felago a tanywa ka gona, gomme a otlwe. Puleng mo go *Thellenyane Batlabolela* (1991) o tsinkela maitshwaro, boikgogomošo le lenyatšo la bana go batswadi ba bona. Mmutle o ngwadile *Go senywa šako la thobela* (1991). Ka go yona o lekola mathata a phedišano, a malapa le a batswadi le bana ba bona.

Go terama ya *Tahlego* (1991) ya Maphopha go hlokometšwe taba ya go se tshephagale ga batho, ka lebaka la mona le megabaru yeo e etišitšwego pele ke batho mo bophelong. Mojalefa le Maduane go tiragatšo ya *Sebakaborena* (1991) ba tšwetše pele go lekola ka ga mathata a tswalo ya lapa la bogoši morago ga lehu la kgoši. Mathata a setšhaba le malapa a tšweletšwa ke Motodi-Nchabelang mo go *O se ke wa nthaka ka lapeng la gago* (1992). Ka go yona o lekola mathata a phedišano, malapa, batswadi le bana ba bona. Mo go *A mo swina ngwanana' thakana* (1992), Serudu o laetša go hloka potego ga baratani le go gara le morole wo mofsa. Go *Mantsikinyane a makorobetšapelo* (1992) ya Mojalefa le Maduane, go tsinkelwa mathata a lerato ao a hlolwago ke megabaru, maitshwaro, bjalobjalo, ka lebaka la marato a ka sephiring. Mo go tiragatšo ya *Marema* (1993) ya Mamadi go solwa go hloka kwešišo, maitshwaro le go ba le megabaru ga banna, le ka fao ba hlomphollago malapa a bona ka gona ka go ba le marato a ka mahwafeng.

Morero wa go hloka taolego ga mekgahlo ya tša thuto o tšwelela gabotse mo go *Joo! Ke Morwaka!* (1993) ya Serudu. Serudu le Masola ba rulagantše terama ya radio yeo e bitšwago *Ditšwamaphotomoyeng* (1993). Go *Modipadi 'a Ngwato* (1994) ya go ngwalwa ke Maredi go ahlaahlilwe ka mathata ao bana ba lekgeswa le thetho ba gahlanago le ona, kudu ge go hlokwa khutšo, lerato le leago magareng ga bona. Tseke go terama ya *Di šitile Phaahle* (1994) o tsinketše mathata a go hloka taolego go bafsa bao ba itšeelago molao ba o bea ka matsogong a bona. Mo nakong ye, ka kakaretšo go phatlaladitšwe dipapadi tše lesomešupa.

Go akaretša terama go ya ka paka ya histori go laetša go gola goba go tšwela pele ga bokgoni bja bangwadi. Magareng ga mengwaga ya bo1935 go fihla ka 1940 go gatišitšwe terama tše tharo. Ka 1940-1950 go gatišitšwe diterama tše tlhano. Ka 1950-1960 go phatlaladitšwe tše nne. Ka 1960-1970 go phatlaladitšwe tše lesome. Ka 1970-1980 go gatišitšwe tše di šupago. Ka 1980-1990 go gatišitšwe tše di šupago. Ka 1990-1994 go phatlaladitšwe tše lesomesupa. Kgatišo ya diterama ka moka e bile ye e ka bago masometlhanoseswai ± 58 e lego palokakaretšo go tloga ka 1935 go fihla 1994. Phatlalatšo ye e laetša kgolo goba tšwetšopele le bokgoni bja bangwadi ba (di)tiragatšo ya Sepedi ka kakaretšo.

Gape go na le lehutšo la gore lebaka le la bomasomesenyane le tla tla le diterama tša maemo a godingwana go phala mabaka a mangwe, ka ge go bonala gore bjale bangwadi ba thomile go kwešiša mohutangwalo wokhwi. Go se ke gwa lebalwa gore dipuku di be di rekelwa dikolo/barutiwa ke Kgoro ya Thuto. Taba yeo e be e le tlhohleletšo, ka ge moka ba be ba ngwala, ka gobane ge puku e amogetšwe ke Kgoro ya Thuto e tlo kgethelwa go balwa dikolong. O ka re tlhohleletšo yeo e be e le lehumo la matšatši a le a pele. Bjale go tla lemogwa gore dipuku tša go gatišwa ka 1994 le ka morago di na le mathata a a rilego. Mathata ao a lebane le kgatišo ya tšona go ya ka mengwaga. Bagatiši ba paka ye, ka ge ba ngwalela Kgoro ya Thuto dipuku tša bona ga di tšwelele e le dipuku tše di feletšego, ka gobane ba di romela Kgoro ya Thuto e le dimanuscript. Ka tsela yeo, ka ge dipuku tša paka ye bontši bja tšona e le dimanuscript e se dipuku, nyakišišo ye e amogela gore go ka ba go na le diterama tše dingwe tšeo di ka bego di se tša akaretšwa ka nako ye ka lebaka la mathata ao. Ka go realo diterama tša paka ye, tše di yago go hlokomelwa ke tše di lebanego le radio, ka fao dimanuscript le dipuku tše di ka bago di gatišitšwe pakeng ye di tlo emelwa ke tšeo tša radio. Go laetša bokgoni, kgolo le tšwetšopelo gotee le katlego ya bangwadi ba (di)terama gona ngwageng wa 1994 go gatišitšwe terama yeo e lebanego le radio gammogo le thelebišene. Kgatišo ye e gatelela le go tiišetša bokgoni le katlego ye kgolo kudu ge babogedi/babadi ba thoma go kwa le

go bona tšeo di diragatswago. Diterama tše di gatišitšwego tša radio tša paka ye ke tše pedi, e lego *Le diphiri di tla utologa* (1994) ya Puleng le *Nkgatoge* (1994) ya Motimele.

Bjale go yo lekodišišwa terama ya bogologolo.

1.5 TERAMA YA BOGOLOGOLO

Taba ya bobedi ye e swanetšego go hlokomelwa ke (a) go kgonthišiša ge go na le diterama tša bogologolo le (b) ka moo e ilego ya hlohleletša tšwetšopele ya diterama tša Sepedi ka gona.

1.5.1 Finnegan (1970)

Finnegan (1970:500) o tšweletša makalo malebana le ge go bolelwa ka ga tlhologo ya terama ya bogologolo. Ke ka lebaka leo a bolelago gore:

*How far one can speak of indigenous drama in
Africa is not an easy question.*

Ka go realo, terama e fapana le dingwalo tšeo go boletšwego ka tšona bjalo ka thetotumišo (*‘panegyric’*), thetopolitiki goba kanego, ka gobane go le boleta go hwetša tshwano ya Seafrika go setlwaedi sa sebopego sa sehlangwa sa Seyuropa. Bangwadi ba bangwe ba kwana le go ba gona ga terama ya Seafrika (setšo). Mohlomongwe e ka ba nnete go bolela gore Maafrika, thulano le dinaga tša Yuropabodikela le Asia papadi ga se e tšweletšwe gabotse.

Monyakišiši yo mongwe yo a ngwadilego ka ga taba yeo ke Delafosse, (Finnegan, 1970: 502). Yena o hlaloša ka mo dikanegelo tša bogologolo di bego di tšweletšwa ka gona. O re molaodiši o ekiša polelo ya moanegwa yo mongwe le yo mongwe. Gape papalotshwano ye e tšwelela kgafetša ka mmino, goba nako ye nngwe ka go bina. Ka setlwaedi ka setšo, moanegi o thoma koša ka ditiro gomme babogedi ba a mo opelela.

Moanegi o thoma ka go bapalabapala pele ga babogedi. Go bontši bja Maafrika ga go na le boitemogelo bja terama ya sebjalebja. Ke ka fao go šomišwago polelo go diragatša tiragatšo.

Doke (Finnegan, 1970: 502-3) o boletše ka ga ‘diterama tša leganata’ tša Barwana ba ꞛKhomani. Elemente ya polelo ga e gona, eupša bona ba šomiša tiro go ekiša. Terama ya bona ke papadikekišo (ga go na polelo). Ba ekiša diphoofolo. Papadi ya go ekiša go tsoma ke terama yeo e tšweletšwago. Doke o bonwe e le yo bohlokwa go ba pulamadibogo go diterama tšeo di bapalwago ke Barwana ba ꞛKhomani.

Ge Finnegan (1970: 504-9) a tšwela pele ka go bolela ka ga diterama tšeo o fa mehlala ka go re go na le:

- ‘*Puppet show in Bornu*’, fela ga a na le nnete ya gore ke terama.
- Dikhomedi tša Mande: Ke tšona magareng ga melawana (taelo) ya Seafrika tšeo mohlomongwe di ka kgotsofatšago dinyakwa tša nnete tša terama.
- ‘*Masquerades of West Africa*’: Tšona ka boati di diripeng tša naga ya Afrika. Di tšea diboepogo tša tlhabollo tša go fapana tikologong ya borwa moo go betla e lego tsebo ya bokgabo yeo e tšweletšwago.

Le ge go le bjalo papalego e na le dielemente tše dingwe tšeo di ka bapetšwago le terama. Tiišetšo e fapana kudu le ditiragatšo tša Yuropa tša sebjalebja. Bobapadi bja terama le ge bo sa bonwe goba go kwewa, ka sebodikela (‘*western sense*’), fela bo na le dielemente tšeo di bapetšwago le papadi. Go tšweletšwa bobapadi ka katlego ka mokgwa wa go hlaloša le go šomiša mekgwa yeo e fapanego ya dingwalo tšeo go lebane le polelo.

Go ya ka mehlala yeo e filwego ka kakaretšo, ge diterama tšeo di bapetšwa go bonala go na le dielemente, le ge fela e se ka moka tša

tiragatšo bjalo ka polelo, thulaganyo, diteng, dikoša gammogo le babapadi.

1.5.2 Dhlomo (1939)

Dhlomo (1939) ke yo mongwe wa banyakišiši bao ba tiišetšago taba ya gore mo go bogologolo go be go na le diterama tšeo di bego di bapalwa, le ge fela di se tša ngwalwa le go gatišwa. O thoma ka go sebotša ka go re, diretotumišo tše dingwe tša bogologolo ke diterama. Mabapi le taba yeo, Dhlomo (1939: 33) o re:

I submit that the tribal literacy forms whose nature and construction have baffled many investigators, are in reality mutilated and distorted remains of primitive, tribal dramatic pieces.

O hlaloša ‘*mutilation*’ le ‘*distortion*’ ka go di lebantšha le poledišano, ka gore ke mo go thomago polelo ya moanegwa goba mmapadi yo mongwe. Ka ntle le diretotumišo tša bogologolo go sa na le mohuta wo mongwe wa bobedi wa terama ya bogologolo, e lego koma (‘*ingoma*’). Dhlomo o akaretša ditaba tšeo di lebanego le koma le diretotumišo ka go re, bobedi bja tšona ke diterama, ka gobane di na le babapadi le babogedi bao ba nago le maikutlo (khuduego). Taba yeo, ga se ya tirišo goba ya maetlane; ke boithabišo bja go akela tiragalo ya tllhabano. Go tšwela pele o bolela gore go na le menyanya ya setšo yeo e fapafapanego ya ditiragatšo. Dhlomo (1939: 41) o lebantšha kgopolo yeo le ditiragatšo tša masetlapelo tša bogologolo tša Magerika ka go re:

Mysteries, miracles and moralities-and Greek Tragedy-had their origin in religious ritual. Backward races have elaborate religious ceremonies. But through the passage of time, as religious thought deepens, ritual takes the form of art.

Kgopolong yeo o gatelela bodumedi bja Magerika. Ka tsela yeo go itšhupa gore le kua morago merafo e be e akela ditiragalo tša sedumedi. Ka lebaka la nako bodumedi bo ile bja godišwa ditirelong tša bokgabo bja setšo. Dhlo mo o lebanya tiragalo yeo le tšeo a di lemogilego mo go Maafrika, ka gore ka setšo sa Seafrika melao e sa latelwa kudu, bjalo ka ditumelo tša setšo. Tumelo ya setšo ya go hlakelela menyanya bjalo ka monyanya wa puno, mahu (dikgoši), malopo (badimo), bjalobjalo e sa phethagatšwa, gobane menyanya yeo e sa kgobokanelwa ka tlhomphe ka go dira meletlo.

Dikgopolo tšeo tša Dhlo mo ga se polelo fela, eupša o tseba le go di hlatholla ka go fa mehlala ye e lebanego le seretotumišo, koma (*'ingoma'*) le tlhokofalo ya kgoši. Tlhokofalo ya kgoši ke terama yeo e nago le ditema tše tlhano, e lego Tema ya 1: Tlhokofalo, Tema ya 2: Poloko, Tema ya 3: Go nyama, Tema ya 4: *'Ihlambo'* le Tema ya 5: *'Ukubuyisa'*. Tema ye nngwe le ye nngwe e na le dikarolwana tše di itšego, bjalo ka ditemana, ditaetšosefala, babapadi le babogedi le ge fela a sa di tšweletše. Ge a akaretša ditaba tšeo di lebanego le papadi yeo ya tlhokofalo ya kgoši, o tšweletša diphapantšho tše senyane tšeo di tlogo lebantšhwa le diterama tša bogologolo. Diphapantšho tšeo, Dhlo mo (1939: 43-46) o re ke tše di latelago:

- E be e le maletlanebodumedi (*'magico-religious'*). E lebane le terama ya setšo e sego ya thuto.
- Papadi ya setšo ke ya bosetšhaba le ditšhabatšhaba. E lebane le batho ka moka.
- Ke tša bongwadi (*'creative work'*).
- Setšhaba se kgatha tema ya bobapadigolo.
- Ditlabakelo di kgatha lehwiti go tiragatšo ya setšo.
- Babogedi ba kgatha tema ye bohlokwa go diterama tša bodumedi.
- Tikologo ya tlhago e lebane le bokamorago bja dipapadi tšeo.
- Moafrika o itlhophile le diphoofole tšeo a kgolwago gore ke bophelo bja gagwe ka moka.

- Dimaka le go se tshepe ke dielemente tše bohlokwa tša bobapadi bja terama ya setšo.

‘*Tribal drama*’ yeo Dhlomo a bolelago ka ga yona e fapana kudu le tiragatšo yeo e tlwaetšwego mehleng ya sebjalebjaale.

1.5.3 Sebopego sa terama ya bogologolo

Ka go akaretša tše di ngwadilwego mabapi le tiragatšo ya bogologolo, go tšona go bonagala diphapantšho tše di itšego:

- Terama ya bogologolo ga e fapantšhe papalego le bobogedi.
- Gantši babapadi le babogedi e be e le batho ba tee.
- Mohuteng wo mongwe le wo mongwe wa diterama tšeo go be go na le moo go swanetšego go diragatšwa. Ke go re go loma ngwaga go na le moo batho ba kgobokanago gona; tlhokofalo le poloko ya kgoši go na le mo go swanetšego go diragatšwa, bjalobjalo.
- Diterama tšeo ga se ditiragatšo tša diiri tše pedi goba tše tharo; di ka tšea letšatši ka moka le go feta.
- Le ge Dhlomo (letl. 41) a re e be e le diterama tša boithabišo, terama le bophelo di be di batamelane, ka gobane setšhaba se be se gapeletšwa go kgobokana le go diragatša diterama tšeo. Tlhalošo yeo ya tiragatšo ya bogologolo e tšweletša phapano ye kgolo ye, e lego gare ga terama ya bogologolo le ya sebjalebjaale.

Go ka rungwa ka gore tša bogologolo di gona le tša sebjalebjaale di gona. Bjale go yo nyakišišwa ka mo di ilego tša hlohleletša tšwetšopele ya diterama tša Sepedi.

1.6 TERAMA YA SEBJALEBJALE

Histori: Magerika ke batho bao ba thomilego terama ka mo e tsebjago ka gona lehono. Diterama tša bona tša mathomo ke megobo ya tumišo ya

Dionusos, Modimo wa bona. Ke diterama tša mathomo tša sefala gape tša masetlapelo. Tša mathomothomo di be di na le baanegwa ba babedi fela, e lego mohlabeledi le sehlopha sa baopedi (Conradie, 1981: 37). Groenewald (1995: 1) o bolela gore lehono go tsebja bangwadi ba bararo fela ba dipapadi tšeo tša masetlapelo, e lego Aischulos (525-456 P.K.), Sofokles (495-406 P.K.) le Euripides (485-406 P.K.). Aristofanes (450-385 P.K.) le Menandros (342-291 P.K.) bona ba ngwadile tša metlae. Bangwadi bao ke bopulamadibogo ba diterama tša sebjalebjae. Fela ge e le dikokwane tša Maisimane, Maamerika, tša Moto (1988), Serudu (1983) le Groenewald (1983), ga di yo šalwa morago mo nyakišišong ye, ka ge di sa amane le maikemišetšo a tshekatsheko ye. Ge go yo hlokomelwa tlhopho ya diterama, go yo lebelelwa dikokwane tše dingwe, eupša e sego tšeo di hlalošitšwego ke borateori ba ka godimo. Dikokwane tšeo di yogo šomišwa di tlo lebana le sebopego sa terama ge e le tiragatšo le ge e le sengwalo.

Diterama tša sebjalebjae tšeo di tlogo bolelwago lengwalong le, ke tša sefala, radio le thelebišene. Kwano ya tšona ke diteng le thulaganyo. Ka go realo terama e na le mahlakore a mabedi, e lego la tšweletšo le la sengwalo ka gore ke kanego (Groenewald, 1995: 20).

1.6.1 Terama ya sefala

Sefala le bobogelo ke ditlabelo tša tiragatšo. Babapadi ba papadi ba kgabišwa go fetiša, ge ba bapetšwa le ba paesekopo le thelebišene, ka ge sefala se le kgojana le babogedi. Go se be kgauswi le babogedi ke bofokodi bja papadi ya mohuta wo, fela ge e le teatere mo e bapalwago gona, ke motheo wa yona, ka gobane babogedi ba tlela yona; ga ba e bogele ka boithatelo. Baanegwa ga se diswantšho bjalo ka ba thelebišene le ba paesekopo. Ba sefala ke batho/babapadi. Bona ba diragatša tšeo di lebanego le bophelo bja batho, e ka ba manyami goba lethabo.

1.6.2 Papadi ya Radio

Tiragatšo ya mohuta wo e na le mabofokodi a mabedi: baanegwa ga ba bogelwe; motheeletši o theeletša ka boithatelo, ka gobane a theeleditše a le ka gae, a iketlile; ka mokgwa woo tlhokomelo e ka fapošwa gabonolo. Maatla a papadi yeo a lebane le ge ditaba di theeletšwa ka sekgauswi. Le ge go ka boletwa ka go sebaseba, polelo e kwagala gabotse. Gape lefelo le nako ga di tshwenye, tša kgole le tša kgauswi, tša kgale le tša gonabjale le ge di ka hlakahlakana di sa kwešišega. Tšona di kwewa ka ditsebe, eupša babapadi ba diragatša tšeo e lego tša bophelo bjo batho ba phelago go bjona, ebile ba swaragane le tšona, e ka ba tša go loka goba go se loke. Ditiragalo di swana le tša sefala.

1.6.3 Tiragatšo ya Thelebišene

Bofokodi bja diterama tša mehuta yeo ke bjo bo lebanego le baanegwa ge e le diswantšho, e sego babapadi. Ya thelebišene e na le bofokodi bja go swana le ya radio bja gore e bogelwa ka boithatelo ge babogedi ba iketlile ba le gae. Maatla a diterama tšeo a theilwe godimo ga ditaba ge di bogelwa ka sekgauswi. Baanegwa ba batametšwa go babogedi ka diswantšho tša bona: tša kgole le tša kgauswi, le tša kgale le tša gonabjale, le ge di ka hlakahlakana di sa kwešišega. Polelo e swanetše go ba ya tlwaelo, ka gobane dimediamo tšeo, e lego thelebišene, le ge e le radio, di batametša baanegwa le babogedi goba batheeletši tše o ka rego ba ntšhana sa inong. Ke ka lebaka leo kgabišo ya go fetišiša e sa dumelelwago. Ditiragalo di swanetše go ba bjalo ka tša papadi ya sefala le ya radio. Go tla lemogwa gore tiragatšo ya thelebišene ga yo hlalošwa ka botlalo ka ge maikemišetšo a nyakišišo ye, a lebane le diterama tša go gatišwa. Bjale, tiragatšo ya thelebišene, go fihlela lebakeng le, ga se ya tšo e gatišwa.

1.7 DIPHAPANTŠHO TŠA TLHAOLO LE TŠA TLALELETŠO

Mabapi le diphapantšho tša tlhaolo, Groenewald (1995: 8) o bolela gore di šomišwa go aroganya mehuta ya ditiragatšo. Ke dikokwane tša karoganyo, gomme ntle le tšona go tlo šomišwa mohuta wo mongwe le wo mongwe. Mohlala wo mobotse wa phapantšho ke go kgabišwa ga babapadi. Go tlo šomišwa dikwi tša pono ya mahlo (go bona) le ditsebe (go kwa) goba go kwa ka sekgauswi le teatere bjalo ka tša tlhaolo.

	Mahlo	Ditsebe	Go kwa/bona ka sekgauswi	Teatere
Teramasefala	*	*		*
Terama ya radio		*	*	
Terama ya thelebišene	*	*	*	

Ditaba tšeo tša diphapantšho tša tlhaolo le tlaleletšo, di akareditšwe ka go šomiša lenaneo leo la ka godimo.

1.8 KAKARETŠO

Ka kakaretšo kgaolong ye, go boletšwe ka diterama tša mathomo tša bogologolo le tša sebjale. Go tšwela pele go maikemišetšo go boletšwe ka kgolo goba tšwelopele ya diterama tša Sepedi tšeo di ngwadilwego le tša go gašwa ke radio tša ba tša gatišwa. Gona fao go gatetšwe pele ka go bolela ka mathata ao Breed a kopanego le ona, ge a leka go hlopha diterama tša Sepedi go ya ka histori ya tšona. Kgaolong yeo gape go lekotšwe ka boripana terama ya Sepedi go tloga ka 1935 go fihla ka 1994. Go hlalošitšwe gape histori go ya ka paka ya palo ya phatlalatšo.

Go gatela pele Finnegan le Dhloomo ba ahlaahlile gape le go tšweletša sebopego le diphapantšho tša tiragatšo ya bogologolo ya Sepedi. Ka tsela yeo, phapano gare ga ya bogologolo le ya sebjalebja e tšweletše

gabotse. Go laodišitšwe gape mehuta ya diterama tša sebjalebjaale bjalo ka ya sefala, ya radio gammogo le ya thelebišene, le diphapantšho tša tlaalo le tša tlaleletšo.

Bjale go yo lekolwa motheo wa tlhophokgolo le tlhopho ya diterama, go lebeletšwe banyakišiši ba merafe ye mengwe bjalo ka Maamerika, Maisimane ga ešita le Bapedi mo go tiragatšo.

KGAOLO YA BOBEDI

2.1 MOTHEO WA TLHOPHOKGOLO LE TLHOPHO YA TERAMA

2.1.1 Matseno

Mo kgaolong ye, go yo hlokomedišišwa motheo wo o tlogo šomišwago go hlopha terama ge go hlalošwa kgolo ya mohutangwalo wo. Go kgola tsela ye, go tlo latišišwa ka moo dingwalo tša mafase a mangwe di šetšego di beakantšwe ka gona. Go tlo tsopolwa mehlala dingwalong tša Maamerika le Maisimane. Gape go tlo oketšwa ka go lebeledišiša gore borateori ba ba fatišišitšego dingwalo tša Sepedi bona ba reng.

2.2 BANYAKIŠIŠI BA DINGWALO TŠA MAAMERIKA

Borateori ge ba fatišiša dingwalo tša Maamerika ba lebeledišišitše gore ditiragalo tše bohlokwa ke tša go bušwa ga naga, ge ba hlopha histori ya dingwalo tše. Tše bohlokwa tša ditiragalo tše ke tsogelano ya maatla ka marumo nageng ye e itšego. Tiragalo ya mohuta wo e napile e laola peakanyo ya dingwalo tša naga yeo. Abrams (1985: 144) o tiiša le go gatelela taba yeo ka go re:

This tendency suggests that there is an order in American political history more visible and compelling than that indicated by specifically literacy or intellectual categories.

Seo se gatelelwago mo ke gore tlhopho ya dingwalo tša Maamerika e šupetšwa ka histori ya naga yeo. Ke ka fao ge balekodišiši ba go swana le Parrington (1963) le Maserole (1974), ba beakanyago dingwalo tše ba hlokometše ditiragalo tše tše kgolo bophelong bja Maamerika, e lego (a) *Ntwa ya Tokologo* (1775), (b) *Ntwa ya Pele ya Lefase* (1914-1918), (c) *Ntwa ya Bana ba Thari* (1861-1865) le (d) *Ntwa ya Bobedi ya Lefase*

(1939-1945). Diripa tše ba di arola go ya ka mabaka ka go diriša mareo a a tlwaelegilego, e lego borealiseme ('realism') le bongwaditlhago ('art of nature'). Ka go realo borateori ba ba hlopha dingwalo tša Maamerika ka mabaka a a latelago, e lego (a) dingwalo tša mathomo tša setšhaba, (b) tša nako ya boromantiki, (c) tša paka ya bokoloniale, (d) tša mehla ya borealiseme le (e) tša sebjalebja. Ge dingwalo tše di hlokomedišišwa, go tšwelela gabotse gore go yo dirišwa dikokwane tše di lebanego le (a) histori, (b) leago le (c) politiki, e lego tša thutadingwalo.

2.2.1 Histori

Go lemogwa gore motheo wa histori le ge o dirišitšwe ge go hlopšha dingwalo, banyakišiši ga ba tiišetše maemo a mongwadi bjalo ka ge go hlokometšwe dingwalong tša Maisimane. Ka go realo, kokwane ye ga e lebane le mongwadi. Yona e lebane le ditiragalo (dikhuduego tše naga yeo e di lwelago). Dingwalo di be di šomišwa go lwantšha go bušwa ga Amerika ke dinaga di šele. Pele ga Ntwa ya Tokologo naga ya Amerika e be e le ka tlase ga pušo ya naga ya Britania. Ka morago ga ntwaga tsoga dingwalo tša diterama tša boganka, kgwabo le kganano go swana le *The fall of British Tyranny/American Liberty Triumphant, the First Campaign* (1776) ya John Leacock. Go terama ye mongwadi o sotla pušo ya Maisimane. Mo go tiragatšo ye e bitšwago *The Contrast* (1787) mongwadi Royal Tyler o lwela phedišo ya bokgoba Amerika.

2.2.2 Leago

Mo go dingwalo tša Maamerika kokwane ya leago e lebane thwii le go gola ga ditoropo. Go gola mo ga ditoropo go tlišitše phetogo ye kgolo bophelong bja batho gotee le go dingwalo tša naga yeo. Bangwadi ba bonala ba thomile go ngwala ka masetlapelo ao a latetšego kgolo le ntšifalo ya ditoropo. Ka fao phedišano ya ba tsela yeo dingwalo tša diterama di sepelago go yona.

Dingwalo tša ditiragatšo ke tšeo di bego di bitšwa tša borealiseme, ka lebaka la gore di hlaloša therešo ya maemo a bophelo. *Merseve* (Howells, 1884: 128-9) ge a bolela maikemišetšo a bangwadi ba borealiseme o no re, ga go tše ntši le tše nnyane tša go feta tshwaro ya nnete ya didirišwa ('*materials*'). James. J. McCloskey tiragatšong ya *Across the Continent* (1870) le mo go *The Far West* (1871) o tutuetša bangwadi go lebelediša bophelo bja bahloki ba Amerika. Bangwadi bao ba hueditšwego ke Howells ba be ba ngwala ka ga bosenyi le maemo a a sa thabišego a bophelo bja mešašaneng. Kokwane ye e šomišitšwe kudu ka morago ga Ntwa ya Bobedi ya Lefase (1939-1945). Pakeng ye go oketšega ga setšhaba go ile gwa tliša kgohlano ditoropong le ditseleng. Dipolayano le dithulano e be e le taba ya tšatši ka tšatši. Ke ka mo go tsopologilego bangwadi bao ba lego kgahlanong le go hloka toka le molao bathong, go swana le Sidney Howard go tiragatšo ye e tsebjago ka la *They Knew What They Wanted* (1924) le *What Price Glory?* (1924) terama ya go ngwalwa ke Laurence Stallings. Bobedi bja bona ba kgahlanong le bodiidi, gomme ba laetša kwelobohloko go batho bao ba bonwago bjalo ka disohlo tša bophelo bja selehono.

2.2.3 Politiki

Motheo wa dipolitiki dingwalong tša ditiragatšo tša Maamerika o na le mahlakore a go fapana. Taba ye e lemogwa ge bangwadi ba kgohlana le kgethologanyo le kgatelelo. Ga se dipolitiki tša go ba kgahlanong le pušo ya naga go swana le ge go tlo bonwa ge go bolelwa ka tša Maisimane. Mokgatlo wo o tsebjago ka la '*The Beat Movement*', bangwadi ba wona boMaserole (1974: 79) ba ile ba tsenelela ka bogale bophelo bja bohumi le boiketlo bja batsebalegi. Mokgatlo wo o bitšwago '*The Civil Rights Movement*' wa ngwaga wa (1954) le wa '*One nation indivisible*' wa boArthur Miller o thulana le dipolao go hloka khutšo le go se lekalekane ga batho. Edward Albee o gatelela bothata bjoo kudu mo go terama ya *Counting the Ways* (1976) gomme o laetša ka ga kgethologanyo toropong ya Chicago.

Ge go lebeledišišwa phatišišo ye, go lemogwa gore dingwalo tša Amerika di kgaoganywa ka mabaka ao a laolwago ke ditiragalo tše bohlokwa historing ya naga yeo. Le ge go sa nepišwe paka (ngwaga) thwii mabaka ao a na le moselana wa ngwaga. Ka go realo go dirišitšwe kokwane ya histori go hlopha diterama tšeo. Go swana le tša Maisimane tlhokomelo e beilwe go mongwadi e sego go sengwalo sa gagwe ge diterama (dingwalo) di hlopšha.

2.3 BANYAKIŠIŠI BA DINGWALO TŠA MAISIMANE

Borateori ba go swana le Evans (1982), Burgess (1985) le Abrams (1985) ba hlaloša tšwetšopele ya dingwalo tša diterama tša Maisimane ka go nepiša bogoši. Bona ba hlopha dingwalo tše ka go di arola ka mabaka ao a laolwago ke bogoši. Ditiragatšo tšeo di nyaretšego pušong ya kgoši ye e itšego, di napile di hlopšha sehlopheng se tee gomme tša bitšwa ka leina la kgoši yeo. Bafatišiši bao ba hlophile mabaka a histori ao a fapafapanego tšwetšopeleng ya dingwalo (diterama) tša Maisimane go swana le mabaka a a latelago, e lego (a) lebaka la pušo ya Kgošigadi Elizabeth I le (b) nako ya pušo ya Kgoši Charles I. Le ge basekaseki bao ba sa lebanya mokgwa wo o šomišitšwego go hlaloša tšwelopele yeo, go lemogwa dintlha tše go ka thwego ke dikokwane tša go hlaloša kgolo yeo. Dikokwane tšeo ke (a) histori, (b) politiki le (c) leago. Go tlo bolelwa ka bokopana ka fao metheo yeo e šomišitšwego ka gona.

2.3.1 Histori

Kokwane ya histori e šomišitšwe ke borateori ba Maisimane ge ba hlaloša tšwetšopele ya dingwalo tša Seisimane. Borateori bao ba lekodišišitše maemo a mongwadi ge e le mongwadi. Ga go laodišwe ka ga mongwadi ge e le motho. Mo go tiišetšwa maemo a bokgabo bja mongwadi. Khuetšo e napile e ba bohlokwa mo tabeng ye. Ke ka lebaka leo ditiragatšo tšeo di phatlaladitšwego lebakeng la pušo ya Kgošigadi Elizabeth I, di tsebjago ka la diterama tša paka ya William Shakespeare. Taba yeo e laetša gore Shakespeare o lemile tema ye bohlokwa tšwetšopeleng ya dingwalo

(diterama) tša Maisimane. Evans (1982: 155) o mo tumiša le go mo rweša dipataka ka go re:

*With his skill in theatrical invention, he combined
a genius for applying poetic language to drama.
He had a range of imagery which was more
comprehensive than in any other poet.*

Gona mo Evans o tlišetša bokgoni bja Shakespeare bja go šomiša mantšu le polelo. Diterama tšeo di tšweleditšwego ke Shakespeare pakeng ye ke: *Kgoši Henry VI* (1589), *Richard III* (1592) le *Kgoši Henry VIII* (1612). Mongwadi yoo a ilego a iphatela madulo a godimo mehleng ya Kgoši Charles I ke John Milton. Khuetšo ya Milton e hlalošwa ke Burgess (1985: 104) ge a re:

*He dwarfs the writers of the opposing camp
(‘Cavalliers’) so completely that we are right to
call this age, his age.*

Therešo ke ka fao go thwego ke lebaka la Milton. Mabakeng ao a boletšwego go lemogwa gore banyakišiši ba be ba hlokometše bangwadi bao ba bilego le khuetšo ye maatla dingwalong tša nako yeo, tša go bitšwa ka leina la mongwadi yeo a atlegilego kudu ge go hlopšha.

2.3.2 Leago

Bafatišiši ba dingwalo tša Maisimane ba šomišitše leago bjalo ka kokwane ye bohlokwa dingwalong. Bontši bja dingwalo tša bona bo bopilwe godimo ga leago. Leago ke lereo leo ge le lebane le dingwalo le šupago ka mokgwa wo batho ba phelago ka gona, ka ge le le mabapi le kamano gare ga bona, tlabologo, boitshwaro, boiphedišo, le borapedi. Abrams (1985: 174) o hlaloša mošomo wa '*Sociology of Literature*' a nepiša leago ka go no re:

The term ‘Sociology of Literature’, however, is applied only to the writers of critics and historians whose primary interest is in the ways an author is affected by his class status, his social and other ideology, the economic conditions of his profession, and the kind of audience to which he addresses himself. These critics and historians treat a work of literature in escapeably conditioned by the social circumstances and forces of its era.

Tlhalošo ye, e laetša gore lentšu le, leago le amana le kgokagano le phedišano gare ga batho dipakeng tšeo ba phelago go tšona. Phedišano le bophelo ke monwana le lenala. Ka tsela yeo di a fetogafetoga ge nako ya bophelo e elela. Phetogo yeo e ka ba ye mpe goba ye botse. Ka go realo tšhomišo ya motheo wo wa leago e phatlalala le mabaka a histori a dingwalo tša Maisimane ka moka. Ga se ya lebana le lebaka le le itšego. Lebaka ke go re dingwalo di be di kgopamolla bophelo.

Ge go hlokomedišišwa dingwalo tša Maisimane go lemogwa gore di be di laolwa ke ka moo go bego go phelwa ka gona. Bangwadi ba be ba ngwala go hlasela boitshwaro bjoo bo lešago hlong le go hlohleletša mokgwa woo o itšego wa go phela. Ka tsela yeo go ka bolelwa gore ba be ba ngwala ka merero ya dipolitiki le tlabologo.

Dingwalo tše di bopilwego godimo ga kokwane ye, ya leago ke tša kgegeo. Terama ye e bitšwago *The Doctor’s Dilemma* (1898) ya Shaw, go yona o thulana ka kgalemo le phufulelo mabapi le bophelo bja go hloka boitshwaro ka mokgwa wa go gegea.

2.3.3 Politiki

Politiki ke motheo wo maatla khuetšong ya dingwalo tša Maisimane. Procter le ba bangwe (1995: 1092) ba hlaloša politiki ka go no re:

The activities of the government; members of law-making organizations or people who try to influence the way a country is governed.

Tlhalošo yeo e lebane le pušo ya naga. Ka fao lereo le, le laetša ka mo batho ba bušwago ka gona, e ka ba mokgwa wo mobe goba wo mobotse.

Bangwadi ba Maisimane ba ile ba itswalanya le taba ya pušo ka maatla, ka go thulana le kgatelelo. Bjale mo go lebantšhwa kudu monna wa Mojeremane e lego Karl Marx yoo a bego a ngwala dingwalo tša Seisimane. Mabapi le tiragatšo, Shakespeare o ngwadile *Richard III* (1592). Go yona o hlaloša kgohlano le pušo ya kgatelelo. Burgess (1985: 180) o tšweletša kgopolo ye mpsha malebana le bosetšhaba, ka gobane o bolela gore mahumo a naga ke bohwa bja setšhaba ka moka gomme a swanetše go abelanwa. O bona e le boikarabelo bja bao ba swerego marapo a pušo go hloma mmušo wa mohuta woo. Bontši bja bangwadi bo be bo šomiša motheo wa politiki go gegea, ka ge ba be ba ngwala ka bophelo bja go hloka ponelopele ga babušiši.

Go tlhalošo ya tlhopho ya dingwalo tša Maisimane go laeditšwe (a) borateori ba go diriša bogoši le mongwadi go hlopha dingwalo, (b) diteng ge e le motheo/kokwane wo bohlokwa kudu go hlopha dingwalo tšeo le gore (c) borateori ba arola dingwalo ka go di beakanya ka tlase ga dipaka/mabaka. Tlhopho ya dingwalo tša Maamerika le Maisimane e laeditšwe go ya ka dipaka.

Bjale go yo lekolwa tlhopho ya banyakišiši ba dingwalo tša Sepedi.

2.4 BANYAKIŠIŠI BA DINGWALO TŠA SEPEDI

Basekaseki ba dingwalo tša Sepedi bjalo ka Serudu (1983) le Groenewald (1983) ba hlophile dingwalo tšeo (e sego diterama fela) ka go šomiša diteng/histori. Ba di hlophile go ya ka dipaka/mabaka. Gomme ba šomišitše ngwaga go laetša dipaka tšeo. Ke go re ngwaga o dirišitšwe

bjalo ka mollwane gare ga dipaka tseo. Ka lebaka leo mabaka a na le mathomo le mafelelo. Taba ye nngwe ye e hlokomedišitšwego ke ya gore lebaka le lengwe le le lengwe le bopilwe ka mengwaga ye lesome.

Tlhopho go ya ka mengwaga ye lesome e laetša go gola ga palo ya diterama ge di gatišwa. Palo yeo e laetša go gola goba go tšwela pele ga bokgoni le bobadi le ge e le borutegi bja Bapedi. Le ge nyakišišo e latela tlhopho ya go swana le ya boSerudu (1983: 102-04) le Groenewald (1983: 1-22 le 1995: 14-23) fela go lemogwa gore tlhopho yeo e na le mathata ao a rilego ao a lebanego le patrone ya peakanyo ya mengwaga, kudu ka gobane basekaseki bao ga ba fe mabaka a go aroganya dingwalo tša Sepedi ka dipaka tša mengwaga ye lesome. Ka go realo, tlhopho ya mohuta wo e na le mathata ao a lebanego le dipaka tša go laolwa ke mengwaga.

Bothata bjo bogolo ke gore mengwaga e dirišwa go aroganya dipaka tše di fapafapanego, ke go re tlhopho ya mohuta wo e gatelela phetogo ya nako e sego phetogo ya sengwalo. Ka fao tlhopho ya mohuta wo ga e tle ka tharollo, ka gobane paka e le sebetša se bohlokwa mo tlhophong ya dingwalo.

Bothata bjo bogolo go ya ka Mokgokong (1972: 1) ke gore ga go mabaka a a tiilego a a tiišago tlhopho ye. Serudu (1983) le Groenewald (1983) ba šetše ba hlophile tiragatšo ya Sepedi ka kakaretšo. Moto (1998) o nyakišišitše histori ya tlhopho ya terama ya Sepedi go tloga ka 1940 go fihla ka 1979 gomme a laetša le ge fela e se maikemišetšo a lengwalo la gagwe. Ge a bolela ka ga histori o nyakile go hlopha taba yeo go swana le ya Serudu (1983) le ya Groenewald (1983).

2.4.1 Serudu (1983) le Groenewald (1983)

Ka gare ga dipaka tseo bafatišiši ba ba bolela ka ga phetogo ya bophelo. Taba ye e gatelelwa ke Serudu (1983: 158) ka go no re:

The industrial and social revolution in South Africa around about the 1940's brought a new crop of writers in its wake. These writers began to write on contract themes, that is, themes on what happens to members of the black communities when they came into contact with the Western way of life of their neighbouring white communities.

Maikemišetšo a Serudu a lebane le sererwa seo se lebanego le diteng. O tiišetša gore ditaba tšeo go ngwadilwego ka ga tšona di fetogafetoga go ya ka mo batho ba phelago ka gona. Go fa mohlala, bophelo bja batho bo a fetoga ge ba tloga dinagamagaeng go yo dula metseditoropong.

Bangwadi ba gapeletšega go fetola mawo a bona go akaretšwa bophelo bjo bofsa bjoo ba bo fahlogelago gona moo. Groenewald (1987: 61) o bolela gore Matsepe ge a fihla temeng/tšhemong ya dingwalo tša Sepedi, o tlošitše bophelo ditoropong a bo bušetša setšong. Kgopolo ye ya phetogo ya bophelo e tla nyaka go tsinkelwa ka botlalo, ka ge bophelong bja bona bja bogologolo Bapedi ba be ba sa hlakahlakane le merafe ye mengwe. Le ge go le bjalo go be go na le dintwa magareng ga bona le merafe ye mengwe. Dintwa di be di tlišwa, ke ge ba nyaka go thopelana dinaga le merafe ye mengwe. Ka lebaka la dintwa tšeo ba bangwe ba ile ba ya Taamane go nyaka dithunya. Mohlala wo mobotse o tšwelela mo pading ya *Kgamphuphu* (1972), ya Mamogobo. Mo go *Kgamphuphu* go thwe, Tlapalathunya o ile Taamane go ya go nyaka sethunya. Ka morago morwagwe, *Kgamphuphu*, le yena a mo latela go ya go nyaka sethunya. Ge dithunya di hweditšwe kua Taamane ba ile ba boa ntle le phetogo bophelong bja bona bja bogologolo. Ke go re le ge ba kopane le merafe ye mengwe bophelo bja bona ga bo fetoge.

Gona lebakeng leo baromiwa ba ile ba tsena Bopedi go ruta Bibehe. Le ge ba bile le mathata a a rilego, ba bile le katlego, ka gore ba bangwe ba Bapedi ba ile ba fetoga, ba phela bjalo ka *baromiwa*. Ditaba tša go fetoga ga bona di tšwelela mo go *Ditaba tše dingoe tša Badumedi* (1893)

(mongwadi ga a tsebje), *Tša Bophelo bja Moruti Abraham Serote* (1935), ya Ramaila, *Josefa Morwa' Jakobo* (1938), ya Phokanoka le *Ruthe wa Moaba* (1938), ya go ngwalwa ke Legodi.

Ka morago ga Dintwa tša Lefase, kudu ya Bobedi, bophelo bja Bapedi bo ile bja thoma go fetogela pele. Ba thomile go ya Makgoweng meepong ya Taamane le Gauta. Gona moo ba ile ba kopana le bophelo bjo bofsa bjoo bo lebanego le go šomela tšhelete. Tšhelete ya tšwetša pele go fetola bophelo bja bona. Godimo ga moo ge ba tlile Makgoweng ga ba sa boela gae, go swana le peleng (boKgampophu) ba thoma go dula dikompong le malokheišeneng, ba aga gona, ba nyala basadi ba bangwe.

Taba ye nngwe ye bohlokwa ke ya go lebana le diphetogo tša go tlišwa ke go gola ga diindastiri mono Afrika-Borwa. Di hueditše phetogo ya maphelo a Bapedi. Bangwadi ba thomile go ngwala ka ga ditaba tšeo di amago setšhaba sa Bapedi ge se thoma go kopana le ditšo le ditlwaelo tša merafe ye mengwe kudu Bathobašweu. Ke ditaba tšeo lehono di bitšwago morero wa Makgoweng (*'Makgoweng motif'*). Dingwalo tšeo ke tša go swana le tša Phalane, *Motangtang* (1955), Madiba, *Tsiri* (1942) le *Nkotsane* (1955), SehloDIMELA, *Moelelwa* (1940) le *Tša Maabane* (1953), Matlala, *Tšhukudu* (1941) le Franz, *Maaberone* (1940).

Tlhabologo e thomile go aparela naga ya Bopedi. Tlhabologo yeo e ama le go kgolwa ga ditsela. Ge go balwa mo go *Moelelwa* (1940), ya SehloDIMELA go kopanwa le ditaba tša mohuta woo. Moelelwa o nyalwa Swatseng, ka ge a ile a kopana le lesogana la Swatseng leo le tlilego tikologong ya gabo, ka baka la mošomo wa go bula ditsela.

Go hlongwa ga dinagamagae ke pušo ya kgethollo go tšwetša pele taba ya go fetola maphelo a Bapedi. Bapedi ba thoma go phela go nyako swana le Sekgoweng: ba tlogela pušo (politiki) ya setšo ba ithuta politiki ya sebjalebja (demokrasi). Ditiragalo tša mohuta wo di ngwadilwe mo go *Kelelagobedi* (1983), ya Serudu. Basotho go akaretšwa le Bapedi bao ba

thulanago le mmušo wa kgethollo ba tšhabela dinageng di šele. Ge go balwa *Naga ga di etelane* (1977), ya Serudu go bolelwa ka ditaba tšeo. Ka go realo, go tlo lemogwa gore phetogo ya bophelo bja Bapedi e na le khuetšo ye kgolo dingwalong go akaretšwa le diterameng tša bona. Lehono bangwadi ba Sepedi ba ngwala ka ga boitemogelo bja bophelo bja setšhaba sa bona sa lehono bjoo bo fetogilego, ge bo nepišwa le bja bogologolo. Ke ka lebaka leo go bolelwago ka ga phetogo ya bophelo dingwalong tša Sepedi. Phetogo yeo go ka thwe ke seipone sa mabaka. Ke ka lebaka leo, Groenewald ge a hlopha dingwalo a dirišago kokwane ya paka. O šomiša dihlogo tše di fapafapanego bjalo ka *Periode van Nostalgie* (1987:58), *Verwesening* (1987:71) le *Die Noord-Sotho Ontredder* (1986:1), eupša ge a lekola dingwalo ga a šomiše dikokwane tša thutadingwalo o tiišetša bophelo bja batho. Ka go realo go pepeneneng gore kokwane yeo Groenewald, Serudu gotee le basekaseki ba bangwe ba šomišago kokwane ya tlhopho ge ba hlopha dingwalo tša Sepedi.

2.5 KAKARETŠO

Mo go kakaretšo ye, go bonala gore motheo wa tlhophokgolo le tlhopho ya diterama tša Maisimane, e laolwa ke mengwaga yeo terama e ngwadilwego ka yona. Ba bontšhitše khuetšo ya politiki, leago, histori le setšo fela ba hlopha dingwalo go ya ka paka ya mengwaga. Ka tsela yeo o ka rego dipaka tšeo di lebane thwi le khuetšo yeo ya politiki, leago, bjalobjalo.

Papadi ka boyona ga e bohlokwa tlhophong yeo, gobane go šomišwa diteng ge go hlopšha. Tabakgolo ke gore dihlopho tšeo tša Serudu (1983) le Groenewald (1983) di lebane le dingwalo ka kakaretšo e sego diterama fela.

Bjale go yo lekodišišwa sebopego sa terama ya sebjalebjae ka gobane se fapana le sa ya bogologolo.

KGAOLO YA BORARO

3.1 SEBOPEGO SA TERAMA

3.1.1 Matseno

Malebana le tlhalošo ya terama, Cohen (1973:15) o hlatholla terama ka go re:

*Drama refers to a play intended for performance
by actors who assume the rules of fictional people
involved in some kind of narrative.*

Kgopolokgolo ya tlhalošo yeo e lebane le gore Cohen o laetša mokgwa wa papalego ya babapadi go sengwalo. Mokgwa wona woo, ke wo bohlokwa, ka gobane go tsebja gore taba yeo ya terama ke pharologanyo ye bohlokwa ya dingwalo. Serudu (1989: 46) yena o hlatholla tiragatšo, ka go re ke mohutangwalo wa teatere moo babapadi ba kgathago tema ye bohlokwa ya baanegwa le go diriša poledišano yeo e ngwadilwego. Se bohlokwa fa go gatelelwa (a) babapadi, ge e le batho ba bohlokwa le (b) ge poledišano e le sebetša se bohlokwa. Ka thokong ye nngwe go lebeletšwe babapadi ge e le baanegwa ba terama ge e le sengwalo. Taba yeo, ya tlhalošo ya terama ge e bolelwa ke Elam (1980: 2) o dio re:

*By drama is meant that mode of fiction designed
for stage representation and constructed
according to particular (dramatic) conventions.*

Polelo yeo ya Elam, boSerudu (1989) ba e oketša ka go gatelela, gore bobapadi le tlhagišo di tšweletšwa ke babapadi, ge ba bapala sefaleng. Bona babapadi bao ba lema tema ya baanegwa ba terama. Go ya ka borateori bao go itaetša ba thekgana, ebile ba tlatšana, le go hlatsana ka dikgopolo, ka gobane bona ba bolela ka babapadi le bobapadi bja tiragatšo.

3.2 BOTELELE BJA TERAMA

Botelele bja tiragatšo ke bjo bohlokwa kudu, ka gobane babogedi ba lapišwa ke ge go tšea nako ye telele ba bogetše. Ke ka fao Conradie (1981: 41) a rego:

*Die omvang van 'n roman is feitlik onbeperk,
maar die lengte van 'n drama moet sodanig wees
dat dit in 'n tydverloop van twee tot drie uur
opgevoer kan word.*

Ge e le papadi ya bošego gantši e thoma ka iri ya 8 e felela ka ya 10/11. Bjale diiri tšeo tše 2-3 ga se tša go bapala fela, go sa na le sekgoba goba nakonyana yeo babogedi ba dumelelwago go tšwela ntle moo go rekišwago tša go nwa, mo babogedi ba itišago gona. Ge go ka hlokomelwa ditaba tšeo ka moka, nako ya go bapala e ka tšea diiri tše pedi le ge e le tše pedi le seripa fela. Dikgopolo tšeo di mabapi le terama, ge e le tiragatšo, e bapalwa sefaleng, gape le ge papadi e le sengwalo e balwa. Groenewald (1995: 2) o bolela gore, papadi e na le mahlakore a mabedi, e lego (a) la kanego le la (b) tiragatšo, ka gobane e bapalwa.

Bjale mahlakore ao a mabedi a tlo lekolwa, gore mošomo wa mongwadi le wa motšweletši o lemogwe gabotse. Go taba yeo Groenewald gona letlakaleng leo la bobedi, o arogantšha mešomo yeo ye mebedi ya mongwadi le motšweletši.

Papadi e swanetšwe gore e hlalošwe ka polelo, gore e kwešišege gotee le poledišano. Go tiišetša kgopolo ye, gona letlakaleng leo la bobedi Groenewald o no bolela gore le ge mešomo ya batho bao ba babedi e fapana, e lego go ngwala le go tšweletša terama ba na le tebanyo e tee, e lego go diragatša tšeo di ngwadilwego ka fao mmadi o fetoga mmogedi. Mmogedi ke motho yo bohlokwa kudu, ka gobane mongwadi, motšweletši le babapadi ba terama ba itapišetša yena. Mongwadi le motšweletši ba swanetše go hlokomela ditaba tše pedi tše di lebanego le

go diragatša terama. Ya mathomo ke gore tiragatšo yeo e se ke ya tšea nako ya go feta diiri tše pedi goba tše tharo. Ya bobedi ke gore sefala ke lefelo mo go pitlaganego go loketšego ditaba tše di lebanego le bogolo bja sona fela. Groenewald (1991: 15) o tšwela pele go gatelela taba yeo ya terama ge e le tiragatšo ka go bolela gore mongwadi o swanetše go ngwala ditaetšosefala, gomme motšweletši a napa a tšweletša papadi ka moo a ratago ka gona. Ka mokgwa woo (a) tšweletšo goba tlhagišo ye nngwe le ye nngwe e fapana le sengwalo le (b) ditšweletšo goba ditlhagišo tšeo di fapafapanego tšeo di ka fapanago ka seng sa tšona.

3.3 TERAMA GE E LE SENGWALO

Ka lehlakoreng la terama ge e le sengwalo, Groenewald (1995: 2) o bolela gore mongwadi wa tiragatšo le wa kanegelo goba sereto ba a swana. Go swanetše go ba diteng tše di tlogo rulaganywago tša ngwalwa. Mongwadi wa papadi o swanetše go hlokomela nako yeo tiragašo e tlogo e tšea gotee le lepheko leo e lego bogolo bja sefala, mošomo wa gagwe o fapana kudu le wa mongwadi wa kanegelo goba sereto. Phapano yeo e na le mahlakore a mabedi: La mathomo ke la go kgetha le go rulaganya ditaba mola la bobedi e le la go laetša motšweletši le babapadi mabapi le go (a) diragala ga ditaba, (b) lefelo le nako tše di lebanego le ditiragalo tšeo, ka gobane tiragatšo ga se poledišano fela. Se bohlokwa kudu, ke gore go lemogwe gore, ge go bolelwa ka terama (sengwalo) go bolelwa ka eng. Groenewald (1995: 2) o bolela ka kgopolo yeo ka gore mošomo wa mongwadi wa tiragatšo ke go ngwala terama. Mongwadi o swanetše go kgetha tše bohlokwa fela, tšeo a tlogo di rulaganyago go tšwetša pele maikemišetšo a gagwe e lego moko wa ditaba. Tiragatšo ge e le sengwalo e lebane le (a) polelo, (b) bohlokwa bja tema, (c) bohlokwa bja temana le (d) mediro ya terama.

3.3.1 Polelo

Malebana le polelo Groenewald (1995: 23) o bolela gore bontši bja diterama tša Sepedi bo ngwadilwe ka tsela ya prosa. Diteramatheto ga se

tše kae. Ge theto e bapetšwa le prosa go ka thwe, ke polelo ya go nanya, ka gore ga e kgone go hlaloša ditiragalo tše di raraganego kudu. O ka re, mogoeledi/mogaši a ka se šomiše theto ge go gašwa papadi ya kgwele ya maoto goba mekato ya dipere, ka ntle le ge a nyaka go segiša batheeletši. Ke ka lebaka leo theto e lebanego le (a) sererwa le (b) tiragalo ya go nanya.

3.3.2 Bohlokwa bja tema/kgaolo

Groenewald (1995: 5) le Maila (1997: 15) ba re, tema e bopilwe ka ditemana tšeo di hlophetšwego felo gotee gore di be kgopana e tee. Groenewald (1995: 5) ge a sebotša ka mediro ya ditema o bolela gore Seidler (1959: 578-9) o ahlaahla ditaba tše pedi e lego (a) lenaneo la thulaganyo ya sengwalo, ke go re ditema di rulaganywa ka go bapetšwa le lenaneo la kalotaba, tšwetšopele, sehloa le tlemollo ya lehuto le (b) go kopantšhwa ga ditema gore di be selo se tee gore moko wa ditaba o tšwele pele, gape go be go godišwe le maatlakgogedi. Go gatela pele ka kgopolo ye, ya ditema Seidler (letlakala 579) o re, terama e swanetše go ba le:

- Mafelelo a karolo ye e itšego ya thulaganyo, le ge e se karolokgolo ya lenaneo leo le boletšwego ka godimo.
- Khutšo goba go felela ga taba ye e itšego (*‘in gesellschaftlicher Hinsicht’*), bjalo ka mafelelo a kgaolo ya padi. Taba yeo e lebane le go kgaoletša tlhokomedišišo ya babogedi (le ge e le mmadi) gore babogedi ba dumelwe go boledišana, le ge e le go emelela le go tšwela ntle.
- Go gatelelwa ga tiragalo ye, e lego sehloa sa tema yeo, ke se se godišago maatlakgogedi (*‘in ästhetischer Hinsicht’*).

3.3.3 Bohlokwa bja temana

Groenewald (1995: 3) bjalo ka **monyakišiši** ge a lekola taba ya ditemana o re ke ditiragalo tše bohlokwa sengwalong. Groenewald o sa iša pele tlhalošo yeo ya ditemana gona letlakaleng leo, ka go re ke tiragalo ye nnyannyane ya terama ye e lebanego le moko wa ditaba. Ntle le temana ye e lego ye nnyane, Seidler (1959: 577), o bolela ka ga tiragalo ye nngwe ye e lego *‘Auftritt. ‘Auftritt’* yeo e felelago ge go na le *‘Personenwechsel’*, ke go re ge go tloga moanegwa yo mongwe go tsena yo mongwe. Ke tiragalo ye e lebanego le go fetolafetolwa ga baanegwa mo sefaleng.

3.3.4 Mediro ya temana

Groenewald (1995: 3) le Maila (1998: 17) ba hlaloša gore mediro ya temana ke ye mebedi, e lego go lemoša kgetho ya ditiragalo tša diteng tše di tlogo rulaganywa, le go laetša bohlokwa bja tiragalo yeo mabapi le moko wa ditaba. Ka tsela yeo, mongwadi o nepiša tiragalo, baanegwa le tikologo ye e itšego; a di rulagantšha (a) ka go di amantšha seng sa tšona, le (b) ka go di hlophela felo gotee gore di be kgopana ye e bitšwago **tema**. Go dira bjalo, o a di amantšha, o bile o a di fapantšha le go di tlaleletša go phethagatša maikemišetšo a gagwe. Phatišišo ye, e lebane le mongwadi e sego motšweletši. Lebaka ke gore bontši bja banyakišiši ba re, diterama tša Sepedi ke tša go balwa fela (*‘closet dramas’*).

3.4 TERAMA GE E LE TIRAGATŠO

Ka lehlakoreng la terama ge e le tiragatšo, dikgopolo tše di latelago di swanetšwego go hlalošwa mo ke (a) babapadi, (b) poledišano, (c) ditaetšopapadi/sefala, le (d) seširo.

3.4.1 Babapadi

Serudu (1989: 31-2) o bolela gore moanegwa ke motho yoo a dirišwago ke mongwadi mo kanegelong ya gagwe, e ka ba mo pading,

kanegelongkopana goba mo papading. Ke seakanywa sa mongwadi seo se se nago le boitshwaro, maikutlo, ‘bomotho’, seo se di tšweletšago ka poledišano le tiro. Ga se motho wa nama le madi, eupša ke kemedi ya motho tsoko yo a phelago goba yo a ka phelago. Mmapadi ke motho, o emela moanegwa (e lego seakanywa). Babogedi ba a mo tseba (ba tseba leina la gagwe, bjalobjalo). Ge a le sefaleng o fetoga moanegwa/motho yo mongwe wa seakanywa.

3.4.2 Poledišano

Ka ge papadi ka sebopego e batametše bophelo bjo bo tlwaetšwego, poledišano ya yona e swana le poledišano bjalo ka batho ba ka mehla. Le ge go ka thwe, polelo ke mediamo (‘*medium*’) wa baboledišani, kwano gare ga batho bao ga e laolwe ke polelo fela. Mojalefa (2002: 62) o bolela gore tikologo, tsebo ya baboledišani malebana le taba ye e bolelwago, ditho tša mmele bjalo ka mahlo, difahlego, maoto, diatla, bjalobjalo ke dilo tšeo ka moka di laolago kwešišo. Le ge go le bjalo, go thulana ga batho/baanegwa go se lebalwe, ka gore poledišano gare ga batho ka mehla e fapana le ye e lego gare ga baanegwa ba terama, ka gobane bjale ke babogedi ba ba swanetšego go kwešiša poledišano yeo (e sego baboledišani). Ke ka moo poledišano ya tiragatšo e swanetšego go nontšhwa, gore babogedi ba be le tsebo yeo e lekanego, yeo e tlogo ba kgontšhago go kwešiša gabotse tše di bolelwago ke baanegwa bao. Ge e le poledišano ya terama ya radio, e swanetše go nontšhwa go fetiša, ka gobane bjale mmogedi o fetogile motheeletši. Ka go realo, poledišano e na le mediro ye bohlokwa ya maatlakgogedi, e lego (a) go šitlela ditiro tša baanegwa, (b) go hlaloša semelo sa moanegwa le (c) go hlaloša tikologo.

3.4.3 Ditaetšopapadi / sefala

Go ya ka boKeuris (1997: 76) go thwe, terama e lebane le dielemente tše nne tša sengwalo, e lego baanegwa, ditiragalo, nako le felo. Le ge poledišano ya terama e amana le dielemente tšeo ga se mediamo wo mongwadi a kago o šomiša go hlaloša ka tshwanelo. Ke ka lebaka leo

mongwadi a oketšago ka ditaba tše dingwe gore di tlaleletše tlhalošo yeo. Dikoketšo tšeo, ke tšona ditaetšopapadi, gomme tšona dingwalwa ka moseka ka mašakaneng. Le ge di na le mohola, ga se wo mokaalo, ka gobane di lebane le tiragatšo ge e sešo ya tšweletšwa. Malebana le kgopolo yeo, ya ditaetšopapadi, Groenewald (1995: 6) o bolela gore ntle le tšona go sa na le elemente ye nngwe ye e lebanego le go rulaganywa ga ditaba, e lego **seširo**.

3.4.4 Seširo

Seširo ke elemente yeo e lebanego le go rulaganywa ga ditaba mo sengwalong (terama). Groenewald (1995: 6), boKeuris (1997: 76) le Phala (1999: 79) ba bolela gore, seširo se bohlokwa, ka gobane se na le mediro ye mebedi: (a) Modiro wa mathomo o lebane le terama ge e laetša go fetolwa ga baanegwa, ditiragalo, nako le felo le (b) modiro wa bobedi o lebane le tema ge o laetša khutšo. Ke modiro wo Seidler (1959: 579) a rego ke '*eine Rolle gesellschaftlicher Hinsicht*'. Ke go re, khutšo yeo ga e senye maatlakgogedi, ka gobane e rungwa ke sehloa se se tsošago kgahlego ya babogedi.

3.5 KAKARETŠO

Ka kakaretšo go bonala phapano gare ga terama ge e le sengwalo le ge e le tiragatšo. Gape go hlokometšwe bohlokwa bja ditema le ditemana. Go mahlakore ao a mabedi, go lekotšwe lehlakore la sengwalo, e sego la tiragatšo. Gona fao, go hlalošitšwe dikgopolo tšeo di lebanego le sebopego sa terama, botelele bja terama gape le ge e le sengwalo bjalo ka polelo, bohlokwa bja tema le bja temana le mediro ya temana. Ka lehlakoreng la terama ge e le tiragatšo, go lebeledišitšwe ntlha ya babapadi, poledišano, ditaetšosefala gotee le seširo.

Bjale go yo lekolwa mokgwa wa nyakišišo wo o lebanego le lengwalonyakišišo le.